

PROBLEME ALE CRONOLOGIEI HALLSTATTULUI PE TERITORIUL ROMÂNIEI (II)

VALENTIN VASILIEV

Într-un studiu destul de recent publicat au fost abordate o serie de probleme de ordin cronologic, privind mai ales sfârșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului pe teritoriul întracarpatic al României¹. Iată, foarte pe scurt, concluziile relevate în studiul menționat, concluzii pe care considerăm necesar a le reaminti, pentru mai buna înțelegere a aspectelor ce urmează a fi discutate aici.

Cultura Wietenberg: evoluția acestei culturi și în Br.D (idee susținută anterior de unii arheologi, dar neîmpărtășită de alții) nu mai poate fi contestată, mai ales după cercetările efectuate în necropola de la Dumbrăvița (jud. Bistrița-Năsăud)².

Cultura Noua: câteva descoperiri recente de obiecte din bronz în cadrul unor așezări Noua din Transilvania (de ex. pumnalul aflat la Șercaia, databil în Ha.A₁³ și depozitul de la Țigău, datat în Br.D—Ha.A₁⁴), oferind repere cronologice ce nu pot fi trecute cu vederea, dovedesc prelungirea evoluției culturii Noua, în orice caz și pe parcursul Ha.A₁, dar, probabil, pe alocuri și ceva mai târziu⁵.

Cultura Suci: perpetuarea unor ornamente specifice acestei culturi și în faza a II-a a necropolei de la Lăpuș (fază datată la sfârșitul Br.D și în Ha.A₁) dovedește că — cel puțin în cadrul grupului Lăpuș — elemente caracteristice culturii Suci se prelungesc (se conservă) și la începutul Hallstattului (Ha.A).

Grupul Igrîța. Sub această denumire este cunoscut un grup cultural recent atestat în NV României, grup care se interpune cronologic între culturile Otomani și Gáva. După ceramică și obiectele din bronz, grupul Igrîța se datează la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului (sfârșitul Br.D—Ha.A₁)⁶.

¹ V. Vasiliev, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 33—57.

² T. Soroceanu, Al. Retegan, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 195 și urm., mai ales p. 205—207, n. 55—58.

³ V. Vasiliev, *op. cit.*, p. 38 și n. 21.

⁴ G. Marinescu, în *Marisia*, IX, 1979, p. 39—42.

⁵ De notat că, atât la publicarea necropolei de la Stoicani, dar și mai recent, nu este total exclusă posibilitatea perpetuării unor tradiții Noua (fie și numai în ceea ce privește înmormântarea în poziție chircită) pe o perioadă a Ha. timpuriu; vezi M. Petrescu-Dimbovița, în *Materiale*, I, 1953, p. 201; A. I. Meliukova, *Skifija i Irakijskij mir*, Moscova, 1979, p. 33—35; E. Ciocea, I. Chicideanu, în *SCIVA*, 35, 1984, 4, p. 341.

⁶ S. Dumitrașcu, I. Emödi, în *ActaMP*, 4, 1980, p. 47 și urm.; I. Emödi, în *SCIVA*, 31, 1980, 2, p. 229 și urm.

Cultura Gáva. Aspectele amintite anterior, mai ales apariția grupului Igrîța și perpetuarea unor elemente caracteristice culturii Suciu în faza Lăpuș II, arată că în NV României (inclusiv aria intracarpatică) începutul culturii Gáva se plasează mai târziu, adică pe parcursul Ha.A₂ (sec. XI î.e.n.) și nu în Ha.A₁ (sec. XII î.e.n.), cum înclină să considere unii cercetători. Apoi, spre deosebire de ceramica fazei Lăpuș II (datată și în Ha.A₁), ceramica neagră canelată de tip Gáva din cea mai veche așezare hallstattiană din Transilvania (Reci) prezintă un aspect evident mai evoluat, deci sensibil mai târziu. Un alt argument pentru datarea mai târzie a așezării de la Reci îl oferă și celturile din bronz descoperite în această așezare, celturi care datează, după M. Rusu și M. Petrescu-Dîmbovița, în Ha.B₁—B₂. De altfel, în nici o așezare hallstattiană cu ceramică neagră canelată (de tip Gáva) din Transilvania nu s-a aflat pînă acum vreun celt sau altă piesă majoră din bronz, care să dateze anterior Ha.B, fapt de care nu se poate face abstracție în fixarea cronologiei acestor așezări. Toate acestea nu sprijină deci atribuirea unei datări timpurii, adică la începutul Ha.A₁ (cum susțin unii cercetători), pentru începutul culturii Gáva pe teritoriul României, ci sensibil după această dată (mai probabil în a doua parte a Ha.A₂)⁷.

În studiul amintit se discută de asemenea cronologia unor așezări hallstattiene, mai ales din Transilvania (Ciceu—Corabia, Sărățel, Subdote, Teleac, Mediaș ș.a.), precum și a unor categorii de obiecte din fier, concluzia generală fiind aceea că datările timpurii (mai nou precizate) nu se justifică. Se pare deci că ideea (de altfel mai veche) de a se considera Ha.A ca o etapă de tranziție de la epoca bronzului la epoca fierului propriu zisă trebuie din nou repusă în discuție⁸.

Menținîndu-ne integral aceste păreri expuse în studiul anterior, precizăm că lucrarea de față, abordînd alte probleme despre cronologia Hallstattului pe teritoriul României, reprezintă de fapt o continuare și o completare a studiului publicat. Firește, avînd în vedere vastitatea și complexitatea problematicii, ne vom limita la cîteva aspecte mai importante, de principiu, ce vor fi tratate prin prisma ultimelor cercetări, care aduc elemente noi, viabile, în abordarea cronologiei primei epoci a fierului pe teritoriul României.

⁷ De altfel, în zonele situate la NV și NE de teritoriul României, începutul culturii Gáva este plasat în sec. XI î.e.n. Cf. T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984 (*ArchHung*, N.S., LI), p. 58—86, unde prima fază Gáva este datată în sec. XI î.e.n.; A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 18. Spre această concluzie duc și repartiția depozitelor de bronzuri (cunoscute pînă acum) în diferitele faze ale Hallstattului. Astfel, în Br.D și Ha.A₁ majoritatea depozitelor se plasează spre extremitatea de NV a României. Dar, începînd cu Ha.A₂ și mai ales în Ha.B—C, ele se masează în centrul și sudul Transilvaniei (deci în aria intracarpatică). După toate probabilitățile această situație pare să indice nu numai etapa de deplasare spre centrul și sudul ariei intracarpatică a culturii Gáva (deci a procesului de hallstattizare), ci și faptul că, începînd cu Ha.B₁ evoluția este mai viguroasă în această arie. Vezi hărțile de răspîndire la T. Soroceanu, în *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin—Nitra, 1982, p. 363 și urm.

⁸ Cf. V. Leahu, în *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 477—483; N. Vasilev, *op. cit.*, p. 53, p. 109.

După cum se știe, prima epocă a fierului în zona de SE a României (în principal pe teritoriul Dobrogei) este reprezentată de cultura Babadag, al cărei început (Babadag I) a fost datat în sec. XI î.e.n. (Ha.A₂)⁹. Ea urmează după cultura Coslogeni, sfârșitul căreia a fost fixat spre 1100 î.e.n. (Ha.A₁), fără să trădeze o evoluție în sens hallstattian¹⁰. S-a apreciat de asemenea că, datorită unor elemente comune, cultura de tip Insula Banului „constituie principala componentă a Hallstattului de tip Babadag”¹¹. Cum însă, după unele opinii, grupul Insula Banului nu este anterior Ha.B¹², apare implicit întrebarea dacă, și din acest considerent, începutul culturii Babadag nu este totuși mai târziu decât s-a apreciat inițial. În acest stadiu al discuțiilor au intervenit descoperirile recente de la Grădiștea-Coslogeni, care atestă evoluția culturii Coslogeni și pe parcursul secolului următor, al XI-lea (Ha.A₂)¹³. Or, această prelungire (nescontată anterior) a culturii Coslogeni și în sec. XI î.e.n., adică cu un secol mai târziu decât data presupusă până acum, impune, implicit, o datare mai târzie cu un secol, atât pentru aspectul cultural Sihleanu (Pre-Babadag), cât, mai ales, și pentru începutul culturii Babadag. Noile descoperiri indică deci faptul că debutul culturii hallstattiene de tip Babadag (Babadag I) este de plasat după sec. XI î.e.n., adică în sec. X î.e.n. (=Ha.B₁), cu toate consecințele ce decurg de aici pentru fixarea momentului de început a primei epoci a fierului în SE României (inclusiv sudul Moldovei). Foarte recent, în cadrul unor locuințe din așezarea de la Cilic-dere (Dobrogea) a fost descoperită ceramică atribuită fazei Babadag III în asociație cu ceramică grecească, databilă la sfârșitul sec. VI, începutul sec. V î.e.n.¹⁴. Dacă acest fapt se va confirma în continuare, va rezulta că nu numai începutul, ci întreaga evoluție a culturii Babadag se plasează mai târziu decât s-a crezut până acum.

Cîteva aspecte se cuvin a fi relevate și despre cronologia primei epoci a fierului de pe teritoriul Moldovei. Dintre obiectele cărora li se acordă o mare pondere în stabilirea cronologiei unor etape sau obiective hallstattiene din această zonă se numără binecunoscutele (și frecvent amintitele) fibule de la Brad și Poiana. Fibula de la Brad, executată din bronz și prevăzută cu trei nodozități pe arc a fost datată inițial în sec. X—IX î.e.n., pe baza exemplarului de la Vrokastro¹⁵. Întemeindu-se pe descoperiri și cercetări mai recente, care dovedesc că acest tip de fibulă circulă și în sec. VIII î.e.n. (și că însuși exemplarul de la Vrokastro poate fi datat în sec. VIII î.e.n.), colegul M. Gumă, într-un studiu recent publicat, arată

⁹ S. Morintz, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 116 și urm.

¹⁰ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București, 1978, p. 111—152 și p. 190 cu tabelul cronologic.

¹¹ Idem în *Peuce*, II, 1971, p. 22.

¹² Vezi V. Vasiliev, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 51; M. Gumă, în *Banatica*, VII, 1984, p. 89, 92.

¹³ P. Diaconu, M. Neagu, Dan Nanu Basarab, *Complexele arheologice de la Grădiștea—Coslogeni, jud. Călărași*, comunicare prezentată la sesiunea anuală de rapoarte asupra cercetărilor arheologice, Timișoara, aprilie, 1987.

¹⁴ G. Simion, *Așezarea getică de pe valea Cilic-dere* (sec. VI—V î.e.n.), comunicare susținută la sesiunea anuală de rapoarte asupra cercetărilor arheologice, Timișoara, aprilie, 1987.

¹⁵ A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 119.

că „nici pentru fibula de la Brad nu trebuie exclusă posibilitatea unei datări în sec. VIII î.e.n.”¹⁶. În sprijinul acestei opinii, total întemeiate, este de adăugat următorul fapt: deoarece prin poziția sa geografică fibula de la Brad apare ca o piesă izolată și periferizată, datarea ei în sec. VIII î.e.n. este evident mai probabilă decât datarea ce i s-a atribuit inițial, când s-a avut în vedere numai etapa timpurie de circulație a acestui tip. Rezultă deci faptul că tendința unor cercetători de a data diferitele categorii de origine sudică *numai* în raport cu perioada timpurie de circulație din propria arie de origine a acestor categorii, duce la acreditarea unor datări timpurii forțate și deci nereale, care nu rezistă unei analize obiective. În consecință, noua datare preconizată pentru fibula de la Brad (datare întrutotul posibilă și mult mai apropiată de realitate) „conduce implicit la prelungirea corespunzătoare [în sec. VIII î.e.n.] a existenței grupului cultural cu ceramică imprimată de tip Cozia—Brad”, cu atât mai mult cu cât, după M. Gumă, „descoperirile Basarabi din sudul Moldovei nu sînt mai timpurii de începutul sec. VII î.e.n.”¹⁷. După părerea noastră, această nouă datare, indicînd prelungirea existenței grupului Cozia—Brad și în sec. VIII î.e.n., pune totodată în discuție și momentul de început al acestui grup, fixat în sec. X î.e.n. și a cărei evoluție în sec. X—IX î.e.n., a fost de altfel paralelizată cu faza Babadag II¹⁸. Or, ca urmare a noilor descoperiri de la Grădiștea—Coslogeni (amintite anterior), începutul fazei Babadag II este de datat mai târziu, respectiv în sec. IX și nu în sec. X î.e.n., cum se considera pînă acum, fapt care impune o datare mai târzie și pentru începutul grupului Cozia—Brad. Noile cercetări indică deci faptul că grupul Cozia—Brad este în ansamblu mai târziu, limitele sale cronologice fiind de fixat, în linii mari, în secolele IX—VIII și nu X—IX î.e.n.

Fibula de la Poiana, aparținînd unui tip de origine egeică (care circulă în sec. IX—VII î.e.n.), a fost datată inițial în sec. VII î.e.n.¹⁹ Ulterior, considerînd că ceramica Basarabi descoperită la Poiana aparține primei faze a culturii Basarabi, A. Vulpe coboară datarea acestei fibule și în sec. VIII î.e.n.²⁰. De curînd însă, M. Gumă constatînd că „așezarea de la Poiana nu poate fi atribuită decât unei faze dezvoltate a culturii Basarabi” (și nu fazei timpurii cum greșit aprecia A. Vulpe), arată totodată că acest tip de fibulă își prelungește evoluția în sec. VI î.e.n., cum o dovedesc inclusiv exemplarele de la Trestiana și Gimbaș²¹. Datarea mai timpurie, decât cea reală, preconizată pentru materialele Basarabi de la Poiana (vezi n. 20) și, implicit, pentru fibula aflată aici nu este deci confirmată de noile cercetări.

¹⁶ M. Gumă, în *Banatica*, VII, 1984, p. 94.

¹⁷ Idem, *loc. cit.*

¹⁸ A. László, *Hallstattul timpuriu și mijlociu pe teritoriul Moldovei (rezumatul tezei de doctorat)*, Iași, 1985, p. 12—14 (în continuare se va cita: A. László, *Hallstattul Moldovei*).

¹⁹ R. Vulpe, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 184, fig. 9/3 (cu trimitere la Chr. Blinkenberg, *Fibules Greques et Orientales*, Copenhaga, 1926, p. 24, 87; fibula se încadrează în tipul VIII_{1a}; vezi p. 159, fig. 189).

²⁰ A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 119—120.

²¹ M. Gumă, *op. cit.*, p. 94—95.

Că în aria carpatică acest tip de fibulă își prelungește existența și în sec. VI î.e.n. o arată, în mod îndubitabil, mai ales exemplarul provenind din descoperirile de caracter scitic de la Gîmbaș. Deoarece în contextul acestei discuții poziția cronologică a fibulei de la Gîmbaș capătă o importanță deosebită, devin necesare câteva considerații asupra ei, cu atât mai mult cu cât, de curînd, ea a fost total eronat datată. Astfel, după ce strecoară un semn de întrebare în legătură cu apartenența acestei fibule la mormintele scitice de la Gîmbaș, A. Vulpe nu ezită totuși, ca pe baza aceleiași fibule, să dateze respectivele morminte de la Gîmbaș în a doua jumătate a sec. VII î.e.n., presupunînd chiar și „o datare mai timpurie”²². Că fibula respectivă ține de orizontul mormintelor de caracter scitic de la Gîmbaș reprezintă un fapt ce nu poate fi pus la îndoială²³. În cadrul inventarului acestor morminte se remarcă predominarea netă a săgeților de tip clasic (post-arhaic), cu o cronologie bine verificată, caracteristice la nordul Mării Negre de la mijlocul sec. VI pînă la mijlocul sec. V î.e.n.²⁴. În Transilvania acest tip de săgeți lipsește în mormintele scitice timpurii, dar apare în cele care, prin întregul inventar, se datează după mijlocul sec. VI î.e.n. Același tip de săgeți este caracteristic orizontului scitoid din Cimpia Tisei (Szentés—Vekerzug) sau Chotin, al cărui început este plasat după mijlocul sau mai probabil spre sfîrșitul sec. VI î.e.n. În fine, valabilitatea schemei tipologico-cronologice a acestui tip de săgeți este confirmată și prin descoperirea lor în tumulii de la Atenica (R. S. F. Jugoslavia), unde apar în asociație cu ceramică grecească datată în jur de 500 î.e.n., mai probabil în primul deceniu al sec. V î.e.n. Cum de cronologia săgeților de tip scitic din aria carpatică ne-am ocupat în lucrări mai demult publicate²⁵, vom menționa aici doar că, prin întregul inventar (inclusiv prin săgețile de tip clasic), mormintele de tip scitic de la Gîmbaș, deci și fibula în discuție aici, se datează în a doua jumătate a sec. VI î.e.n. și nu mai devreme. Este deci evident faptul că datarea preconizată de A. Vulpe (a doua jumătate a sec. VII î.e.n. și chiar mai timpurie; vezi n. 22) pentru mormintele scitice de la Gîmbaș și, implicit, pentru fibula descoperită aici este subiectivă și nereală, deoarece face totală abstracție de contextul din care provine această fibulă, scopul evident fiind acela de a acredita (și justifica indirect) datările mai timpurii pe care le preconizează și pentru alte obiective.

Din cele menționate se desprind următoarele concluzii. Fibulele de la Poiana și Gîmbaș aparțin unui tip care și în aria lor de origine circulă inclusiv în sec. VII î.e.n. Dar, la extremitatea ariei lor de răspîndire (cum

²² A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 102; idem, în *Istros*, II—III, Brăila, 1981—1983, p. 132 (vezi și p. 129).

²³ Menționăm că în punctul respectiv de la Gîmbaș, unde au apărut mormintele scitice, au mai fost descoperite materiale Noua, prefeudale și feudale timpurii. Este deci evident faptul că fibula în discuție ține de orizontul hallstattian tîrziu, reprezentat de mormintele scitice. Cf. V. Vasiliev, *Sciții agatîrși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 108—109, 131—132, 146, nr. 45.

²⁴ A. I. Meliukova, *Vooruženie Skifov*, în seria *Arheologija SSSR*, D₁—1, Moscova, 1964, p. 9—14 și urm., cu bibliografia.

²⁵ Vezi V. Vasiliev, în *StComSibiu*, 19, 1975, p. 29—45, cu bibliografia problemei; idem, în *Apulum*, XII, 1974, p. 47—59; idem, *Sciții agatîrși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 74—77.

este zona carpatică), reprezentînd elemente periferizate, unele din ele pot fi utilizate (cum o arată exemplarul de la Gîmbaș) pînă în a doua jumătate a sec. VI î.e.n. Rezultă deci faptul că în aria carpatică fibulele periferizate de origine sudică nu oferă prin ele însele un criteriu fix de cronologie (care să nu permită depășirea unor anumite limite teoretice), mai ales în complexele închise în care există suficiente elemente ce indică în mod clar o datare mai tîrzie decît cea preconizată pentru ariile de origine a acestor fibule. În ceea ce privește fibula de la Poiana, datarea ei în sec. VII î.e.n. (și nu în sec. VIII î.e.n.) este clar indicată de faptul arătat de M. Gumă, anume că „așezarea de la Poiana nu poate fi atribuită decît unei faze dezvoltate a culturii Basarabi“ (vezi n. 21).

Revenînd la grupul Cozia—Brad, trebuie menționat și faptul că, deși A. László îl raportează „în principal la sec. X—IX î.e.n.“, d-sa afirmă totuși că periodizarea exactă a acestui grup „nu este încă posibilă“²⁶. Rezultă de aici că autorul citat nu exclude, totuși, posibilitatea unei datări mai tîrzii a acestui grup, fapt care apare acum evident. Pe de o parte, pentru că sincronizarea grupului Cozia—Brad cu faza Babadag II, susținută chiar de A. László, duce implicit (în lumina noilor descoperiri, care impun o datare mai tîrzie pe ansamblul culturii Babadag) la o datare mai tîrzie a începutului grupului Cozia—Brad. Pe de altă parte, fiindcă posibilitatea clară de datare a fibulei de la Brad în (sau și în) sec. VIII î.e.n. aduce etapa superioară a grupului Cozia—Brad în acest secol.

Desigur, datarea unor grupe (sau aspecte) hallstattiene din Moldova (ca și din alte zone) a fost și va rămîne în continuare în discuție, pînă la atingerea unui consens, care să reflecte și limitele cronologice reale. Pîroște, toate amănuntele problemei nu pot fi epuizate aici. Totuși, cele menționate anterior fac necesară relevarea unor aspecte de principiu privind cronologia Hallstattului din Moldova.

Constatănd că „În aria... grupelor Grănicești și Corlăteni nu sînt cunoscute, deocamdată, descoperiri care s-ar interpune, în timp, între ele și grupele hallstattiene tîrzii...“, A. László presupune că această imagine ar putea fi interpretată și „ca un indiciu al supraviețuirii grupelor Grănicești și Corlăteni pînă în Hallstattul mijlociu“, cu atît mai mult cît „fenomene similare sînt atestate cu siguranță... în spațiul carpatodanubiano-pontic“²⁷. Prin evidențierea unei atări posibilități (adică a prelungirii evoluției grupelor Grănicești și Corlăteni, și prin exemplele citate), se pare că, în fine, a fost sesizată „cauza“ reală a acestui presupus „hiatus“ între grupele hallstattiene timpurii și descoperirile hallstattiene tîrzii dintr-o însemnată parte a Moldovei. Referitor la grupul Grănicești (considerat ca reprezentînd „cea mai veche etapă a complexului Gáva-Hollhrady... în spațiul extracarpatic“, etapă necunoscută „nici în interiorul Transilvaniei“) se apreciază că el își începe evoluția „în prima jumătate sau, cel mai tîrziu, către mijlocul perioadei Ha.A“ (decî în Ha.A.)²⁸. Mențiunile referitoare la ceramica grupului Grănicești și unele analogii cu ceramica din Transilvania (Reci)²⁹ nu oferă însă argumente convingătoare

²⁶ A. László, *Hallstattul Moldovei*, p. 14.

²⁷ Idem, *op. cit.*, p. 18.

²⁸ Idem, *op. cit.*, p. 8—9.

pentru plasarea începutului grupului Grănicești în Ha.A₁, ci pentru o datare mai târzie (a nu se uita că datarea așezării de la Reci în Ha.B₁—B₂ este indicată și de celturile de bronz descoperite aici). Apoi, în comparație cu ceramica fazei Lăpuș II (datată ea însăși în Ha.A₁), ceramica grupului Grănicești (inclusiv elementele ornamentale) prezintă un aspect hallstattian evident (și în ansamblu) mai evoluat și, deci, sensibil mai târziu. Toate acestea indică deci faptul că începutul grupului Grănicești nu poate fi, în nici un caz, plasat în Ha A₁, ci sensibil mai târziu, evident cu prelungirea corespunzătoare a evoluției lui finale. De altfel, datarea ce s-a preconizat pînă acum pentru începutul acestui grup (adică Ha.A₁) apare nejustificat de timpurie și în raport cu cele mai vechi descoperiri hallstattiene intracarpătice³⁰, cu cronologia culturii Gáva din bazinul Tisei superioare³¹, sau cu încadrarea cronologică a celor mai timpurii aspecte hallstattiene situate mai la est sau nord-est³². Evident, datarea mai târzie a grupului Grănicești atrage după sine o datare corespunzătoare, mai târzie, și pentru grupul Corlăteni. Datarea mai târzie a culturii Babadag și a grupului Cozia—Brad, impusă de noile cercetări, oferă un alt argument în acest sens, chiar și în condițiile descoperirilor de la Cîndești (Vrancea)³³. În fine, delimitarea vizibilă a ariei culturii Corlăteni de aria culturii Basarabi este considerată, chiar de A. László, ca un indiciu al unei posibile contemporaneități a culturii Corlăteni (faza ei superioară desigur) cu cultura Basarabi³⁴. Pentru cronologia culturii Corlăteni această constatare este foarte importantă, mai ales că A. László (asemenea lui M. Gumă) afirmă faptul că, în Moldova, cea mai mare parte a materialelor Basarabi aparțin fazei clasice a acestei culturi (deci sec. VII î.e.n.)³⁵.

Concluzia celor menționate se desprinde de la sine: atîta timp cît majoritatea descoperirilor hallstattiene din Moldova vor fi atribuite (cel mai adesea nejustificat) *numai* celor mai vechi faze ale Hallstattului timpuriu, să nu mire faptul că etapa finală a Hallstattului timpuriu (Ha.B₃) și Hallstattul mijlociu (Ha.C) vor rămîne „descoperite” în zonele respective, cu tot „efortul” nejustificat al unor cercetători de a împinge începutul Ha.D înapoi în timp, adică pînă la mijlocul sec. VII î.e.n.

Cîteva observații se impun în legătură cu Hallstattul mijlociu și târziu de la sud de Carpați, reprezentat în principal de cultura Basarabi și, respectiv, de grupurile Ferigile și Bîrsești (și aspectele înrudite cu acestea).

Publicînd în 1967 (monografic) necropola de la Ferigile, A. Vulpe o data astfel: faza a I-a (A—B) a necropolei tumulare, cca. 550—490/480 î.e.n.; faza a II-a (A—B) a aceleiași necropole, cca. 490/480—450/440 î.e.n.; faza II C (necropola plană) cca. 450/440—425 î.e.n., menționînd totodată că o coborîre sau urcare a acestei cronologii „este neverosimilă...”³⁶. Tot

²⁹ Idem, în *Cercetări*, S.N., VII, Iași, 1976, p. 69.

³⁰ V. Vasiliev, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 39 și urm.

³¹ T. Kimenczei, *loc. cit.*

³² A. I. Meliukova, *Skifija i frakijskij mir*, Moscova, 1979, p. 18 și urm.

³³ Pentru descoperirile de la Cîndești vezi A. László, *Hallstattul Moldovei*, p. 10.

³⁴ Idem, *op. cit.*, p. 18.

³⁵ Idem, *op. cit.*, p. 17.

³⁶ A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, București, 1967, p. 91 și tabelul cronologic de la pagina 99.

atunci fixa sfârșitul culturii Basarabi în Transilvania pe la 580 î.e.n., iar la sud de Carpați chiar și mai târziu³⁷. În sprijinul acestei datări a necropolei de la Ferigile și a evoluției ei de la faza I A spre II B se aduceau „argumentele interne, ... observații de stratigrafie verticală... cantitatea și concordanța constatărilor tipologice... deosebit de concludente“, la care se adaugă „argumentele externe“³⁸, precum și „tipologia ritualelor funerare“³⁹. După numai 10 ani, ultima fază, II B, a necropolei (datată inițial între cca 465—440 î.e.n.) devine faza cea mai timpurie și, ceea ce este mai surprinzător, i se fixează începutul la 650 î.e.n., adică cu aproximativ două secole mai devreme⁴⁰. Firește, plasarea fostei faze II B de la Ferigile (care acum devine prima fază) la începutul evoluției acestei necropole și, mai ales, datarea ei cu aproape două secole mai devreme, reprezintă în sine o performanță ce reflectă întocmai „mobilitatea“ concepției lui A. Vulpe despre cronologie. De altfel, această „mobilitate“ este și mai evidentă în cazul aspectului hallstattian Tigveni, despre care același autor afirmă că se datează sau în sec. IX—VIII î.e.n., sau în sec. III î.e.n. (sic!)⁴¹. Deoarece nu înțelegem cum unul și același aspect hallstattian poate fi datat (în stadiul actual al cunoștințelor) fie în sec. IX—VIII, fie în sec. III î.e.n., lăsăm pe alții să pătrundă logica și temeiul științific al acestui mod de a fixa cronologia.

Fără îndoială, necropola de la Ferigile reprezintă unul din obiectivele arheologice importante, inclusiv pentru cronologia Hallstattului târziu din aria carpatică. Această importanță nu trebuie însă absolutizată (în raport cu alte descoperiri), cu atât mai mult cu cât însuși A. Vulpe menționează (pentru Ferigile) „sărăcia de repere de cronologie absolută...“⁴². Deși această constatare îi aparține, autorul citat nu ezită totuși să plaseze fosta fază finală II B la începutul evoluției necropolei și să o dateze acum cu aproape două secole mai devreme.

Referitor la metodă se impune următoarea constatare. Inițial, în monografie, fibulele și celelalte categorii de piese de la Ferigile au fost datate ținându-se cont de întreaga perioadă de circulație a categoriilor respective, inclusiv în ariile lor de origine⁴³. La rediscutarea cronologiei (optînd pentru o datare mult mai timpurie), A. Vulpe renunță la ceea ce numește, în mod peiorativ, „formula persistenței tipologice sau a evoluției independente într-un mediu izolat“ sau la „datări inegale, în medii diferite, a obiectelor de același tip“⁴⁴, ceea ce, după părerea noastră, este principial greșit. De fapt, aprecierea că un tip sudic de fibulă are totdeauna o evoluție cronologică absolut identică, atât la Ferigile cît și în aria sa de origine, ca și apelul exclusiv la analogiile cele mai timpurii

³⁷ Idem, *op. cit.*, p. 99 (tabelul cronologic).

³⁸ Idem, *op. cit.*, p. 88.

³⁹ Idem, *op. cit.*, p. 37 și 87.

⁴⁰ A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 91; idem, în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 110.

⁴¹ A. Vulpe, în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 112—113.

⁴² Idem, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 81 și în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 94.

⁴³ A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, București, 1967, p. 68—71, 89—90.

⁴⁴ Idem, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 81—82 și în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 94, 96.

(mai vechi) din alte zone, nu duc decît la acreditarea unor datări mai timpurii decît cele reale, deci nefondate. Apoi, afirmația că „aranjarea materialului în tabelul combinativ (Tabelle zur Typenkombination) s-a făcut considerîndu-se tumulii din fosta fază II B ca cei mai vechi⁴⁵ este și ea semnificativă pentru modul în care a fost regîndită noua cronologie a necropolei de la Ferigile. Rezultă de aici că noua cronologie nu se bazează pe criterii evidente, fundamentate pe analiza materialului, ci pe opțiunea subiectivă a autorului.

Pentru cronologia necropolei de la Ferigile, elementele cele mai clare par să rezulte din tipurile combinatorii 3 și 4, unde apar piese de centură ajurate, fibula Glasinac (cu picior în formă de scut beotic), pumnale akinakes și zăbale de tip Szentes-Vekerzug⁴⁶. Constatînd însă că la Parachora, asociația fibulă Glasinac cu piesă de centură de acest tip se datează pe la 620 î.e.n. (iar la Chios o fibulă Glasinac este datată aproximativ la fel), A. Vulpe dă aceeași datare (ultimul sfert al sec. VII î.e.n.) și pieselor de la Ferigile, deși știe că exemplarele de la Ferigile „aparțin (după clasificarea lui K. Kilian, pe care-l și citează!) tipului mai nou⁴⁷. Cu alte cuvinte, fibulele Glasinac de la Ferigile, deși aparțin unui tip mai recent (adică mai tîrziu), sînt dateate identic cu fibulele Glasinac de la Parachora și Chios, care se încadrează într-un tip mai vechi. Fortărea cronologiei este deci prea evidentă în aceste cazuri pentru a necesita alte comentarii.

Opțiunea pentru o cronologie mai timpurie decît cea reală este de fapt evidentă în cazul tuturor pieselor de metal. Iată un alt exemplu ilustrativ: în tumulul nr. 41 de la Ferigile apare un pumnal akinakes și o psalie. Pe baza celor două piese se consideră că datarea acestui tumul „la mijlocul sec. VI, deși plauzibilă, ar putea tot atît de bine fi ridicată pînă către începutul acestui secol⁴⁸. O psalie identică apare însă și în tumulul nr. 5 de la Cepari, a cărei datare în prima jumătate (mai probabil spre sfîrșitul primei jumătăți) a sec. V î.e.n. este clar indicată de întregul inventar, inclusiv de cele două pumnale akinakes⁴⁹. Datarea mai tîrzie a acestui tip de psalie, verificată și prin tumulul nr. 5 de la Cepari, atrage după sine o datare sensibil mai tîrzie și pentru psalia identică din tumulul nr. 41 de la Ferigile. Rezultă de aici că tumulul

⁴⁵ Idem, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 83 și în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 97.

⁴⁶ A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 84 și în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 99.

⁴⁷ Idem, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 88 și în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 106 și n. 48. Mențiunea că fibulele de la Ferigile aparțin tipului Glasinac mai nou, apare numai în varianta românească din *Danubius*.

⁴⁸ A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 88—89; idem, în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 107.

⁴⁹ Unul din pumnalele akinakes de la Cepari (anume cel cu antenele redînd capete de vultur) este comparabil cu un akinakes (nord-pontic) descoperit în tumulul 401 de la Zurovka, datat cu ceramică grecească în al doilea sfert al sec. V î.e.n. (A. Vulpe dă totuși o datare mai timpurie pumnalului akinakes de la Cepari, decît celui de la Zurovka, datat cu ceramică grecească!). Al doilea akinakes de la Cepari este aproape identic cu unul aflat de noi în mormîntul nr. 10 de la Băița, datat și el în prima jumătate a sec. V î.e.n. Pentru trimiterile bibliografice vezi A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 81—82, 88 și în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 94—95, 107.

nr. 41 de la Ferigile se datează în jur de 500 î.e.n. și în nici un caz „cătore începutul sec. VI î.e.n.“ cum a fost mai nou datat. De altfel, cronologia pe care o atribuie tumulului nr. 41 îl duce pe A. Vulpe, după propria lui expresie „în impas“⁵⁰. Nici că se putea altfel, pentru că acest impas este rezultatul datării prea timpurii atribuite acestui tumul. De altfel, în noua versiune a cronologiei, pieselor de origine răsăriteană li se atribuie, de regulă, o datare mai timpurie decât cea reală (cazul pumnalului cu antene zoomorfe de la Cepari și al toporului din tumulul nr. 71 de la Ferigile sînt edificatoare în acest sens). Or, descoperirea unui akinakes împreună cu zăbale de tip Szentcs-Vekerzug în tumulul nr. 44⁵¹ indică nu numai datarea tîrzie a acestui tumul, ci (în general) și orizontul cronologic în care se plasează piesele de origine răsăriteană descoperite la Ferigile.

Din exemplele menționate aici rezultă deci că, nu numai fibulele de origine sudică au fost datate nejustificat de timpuriu, ci și piesele de origine scitică răsăriteană, iar această datare, nejustificat de timpurie, este cauza impasului de care se plînge chiar autorul cercetărilor de la Ferigile.

În ceea ce privește ceramica, însuși A. Vulpe afirmă că ea oferă puține puncte de sprijin pentru o schemă cronologică⁵². De fapt, la această categorie se remarcă o evidentă persistență tipologică. Toate tipurile de vase au un aspect evoluat, caracteristic în întregime Ha.D (și nu Ha.C) și acest aspect este frapant mai ales la vasele mari pîntecoase. În ceramica de la Ferigile există „elemente amintind de cultura Basarabi“⁵³, cultură care, cronologic, se plasează înaintea grupului Ferigile. Anterior, în consens cu ceilalți cercetători, A. Vulpe considera că sfîrșitul culturii Basarabi se plasează în Transilvania pe la 580 î.e.n., iar la sud de Carpați (și în sudul Moldovei) chiar și ceva mai tîrziu (vezi n. 37). Or, plasînd acum mult mai timpuriu (respectiv pe la 650 î.e.n.) începutul necropolei de la Ferigile, s-a produs o desincronizare cu cronologia, anterior acceptată, a culturii Basarabi. Pentru a anula această desincronizare (și pentru a da credibilitate noii datări, mai timpurii, de la Ferigile), cercetătorul amintit s-a văzut nevoit să „mute“ sfîrșitul culturii Basarabi la o dată mai timpurie cu cca. un secol, respectiv în prima jumătate a sec. VII î.e.n.⁵⁴. Dar, după cum arată M. Gumă într-un studiu recent, sfîrșitul

⁵⁰ A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 89 și în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 107.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 85 și în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 101.

⁵³ Idem, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 91 și în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 111.

⁵⁴ A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 404 și în *Istros*, II—III, 1981—1983, p. 137. În *Dacia*, N.S., XXX, 1—2, 1986, A. Vulpe dă a doua oară, fără să citeze, părerea noastră despre răspîndirea sporadică a culturii Basarabi la N de cursul Mureșului transilvan. În schimb, la p. 66, nr. 188, pune pe seama noastră afirmații ce nu ne aparțin.

culturii Basarabi nu poate fi plasat înainte de 600 î.e.n.⁵⁵. Datorită acestui fapt și M. Gumă pune la îndoială valabilitatea datării atât de timpurii a necropolei de la Ferigile⁵⁶.

Astfel, inversarea fazelor necropolei de la Ferigile nu oferă vreun argument pentru susținerea noii cronologii a necropolei, cu atât mai mult cu cât nici măcar în ceramică nu apar elemente caracteristice ultimei faze a culturii Basarabi, ci (după propria expresie a lui A. Vulpe) numai „elemente amintind [doar] de cultura Basarabi”⁵⁷. Cele discutate aici relevă deci faptul că nici elementele interne și nici cele externe nu justifică datarea atât de timpurie, pe la 650 î.e.n., a începutului necropolei de la Ferigile. Dimpotrivă, debutul necropolei se plasează în plin secol VI î.e.n. (mai probabil în al doilea sfert al acestui secol), chiar și în cazul în care inversarea fazelor se va dovedi întemeiată.

Tot pentru a da credibilitate datării mai timpurii a necropolei de la Ferigile (și a anula desincronizările cronologice) se încearcă febril redactarea (firește mai timpurie) și a altor obiective, de ex. necropola de caracter scitic de la Aiud, afirmându-se totodată că pătrunderea grupului scitic în Transilvania a avut loc între 750—650 î.e.n.⁵⁸. În acest sens devine necesar a prezenta modul în care s-au derulat ideile lui A. Vulpe despre datarea și apartenența etnică a acestui grup. Dacă în 1967 d-se accepta prezența unui grup scitic în Transilvania, infiltrat aici în sec. VI î.e.n. (și considerînd că-i reprezintă pe agatirși)⁵⁹, în 1970 îl aprecia ca un grup iranian, dar prescitic⁶⁰. La obiecțiile noastre⁶¹, A. Vulpe a recunoscut „fragilitatea” propriei sale teorii⁶², pentru a afirma acum (vezi n. 58) că pătrunderea grupului scitic în Transilvania a avut loc între 750—650 î.e.n.⁶³. Cu același scop, de a anula desincronizările cronologice

⁵⁵ M. Gumă, în *Banatica*, VII, 1984, p. 65—138, mai ales p. 101. După părerea noastră însă (așa cum sesiza în monografia publicată în 1967 și A. Vulpe), în unele zone de la sud de Carpați mai ales, unde se află situată necropola de la Ferigile, evoluția unor grupuri Basarabi a putut depăși și această dată. De altfel, chiar în necropola de la Basarabi se află suficiente elemente (de ex. fibula Glasinac) care i-au permis lui V. Dumitrescu să aprecieze că respectiva necropolă de la Basarabi se încheie undeva în prima jumătate a sec. VI î.e.n. (vezi în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 177 și urm., mai ales p. 258).

⁵⁶ M. Gumă, *op. cit.*, p. 97.

⁵⁷ A. Vulpe, în *Danubius*, VIII—IX, 1979, p. 111 și în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 91.

⁵⁸ A. Vulpe, în *Thraco-Dacica*, V, 1—2, 1984, p. 36 și urm., mai ales p. 60. Despre tendința de a data timpurii și necropola de la Gîmbaș am discutat mai sus și nu mai revenim.

⁵⁹ Idem, *Necropola hallstattană de la Ferigile. Monografie arheologică*, București, 1967, p. 99 (tabelul cronologic).

⁶⁰ Idem, în *MemAntiq*, II, 1970, p. 209 și urm.

⁶¹ V. Vasiliev, *Scitii agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 17.

⁶² A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 403 și în *Istros*, II—III, Brăila, 1981—1983, p. 135.

⁶³ Deci, în noua accepțiune a lui A. Vulpe, enclava scitică din Transilvania se plasează cronologic înaintea cristalizării culturii scitice arhaice din nordul Pontului (!). Lăsînd altora să aprecieze suportul științific al noii sale teorii, ne limităm să-i subliniem doar originalitatea. Intr-un studiu (apărut în *ActaArch Carpathica*, XXVI, 1987, p. 139—173), J. Chochorowski acceptă în general (p. 150) datarea grupului scitic din Transilvania în sec. VI—V î.e.n. Referitor la aparte-

produse prin datarea mai timpurie a necropolei de la Ferigile, se sugerează redatarea mai timpurie „a diferitelor aspecte culturale din spațiul nord-pontic”, afirmându-se că „și pentru intervalul de timp 650—300 î.e.n., reperele de cronologie absolută din hinterlandul cetăților grecești nordpontice sînt destul de rare (sic!) și inegal repartizate în timp”⁶⁴.

Am menționat mai sus că datarea diferitelor faze sau grupe culturale hallstattiene va rămîne în continuare în discuție, pînă la atingerea unui consens care să reflecte și limitele cronologice reale. Firește, opiniile divergente se datoresc atît numărului uneori foarte redus al reperelor cronologice sigure, dar și modulul, adesea bizar de interpretare a celor existente. Totuși, insuficiența reperelor sigure nu justifică forțarea unor limite, prin datări mai timpurii decît cele reale, cu atît mai mult cu cît apariția unor noi descoperiri vin cel mai adesea să le infirme.

*
* * *

Cunoașterea, pe cît posibil, a tuturor punctelor de vedere referitoare la epoca sau domeniul pe care-l cercetează, ține de obligația profesională elementară a fiecărui cercetător. Sub motivația că o sinteză presupune atît o documentare la zi, cît și puncte de vedere, dacă nu totdeauna (și neapărat) noi, cel puțin temeinic documentate, am parcurs cu mare atenție paginile referitoare la epoca bronzului și mai ales la prima epocă a fierului, din vol. I al *Istoriei Transilvaniei*, apărut recent la Budapesta, sub egida Academiei ungare de științe⁶⁵. În cele ce urmează vom încerca să analizăm punctul de vedere exprimat în amintita lucrare despre cultura Wietenberg (din epoca bronzului) și mai ales unele păreri privind prima epocă a fierului în Transilvania, epocă de care ne ocupăm de peste două decenii.

Mai întîi o observație de principiu: orice cercetător care se va apleca asupra părții de preistorie a lucrării va regreta lipsa notelor (trimiterilor) de subsol (extrem de rar utilizate de altfel pe parcursul întregului volum), aspect ce privează lucrarea de rigoarea științifică strict uzitată astăzi (chiar și în cărțile de popularizare). În aceste condiții este greu de stabilit nu atît paternitatea unor afirmații, cît, mai ales, suportul științific al concluziilor, inclusiv cele de ordin cronologic (iar această lipsă nu este — sau e doar aparent — suplinită de lista bibliografică de la sfîrșitul volumului).

nența etnică, deși exprimă anumite rezerve că agatirșii ar fi sciți (p. 148), totuși consideră că grupul din Transilvania este foarte probabil o enclavă scitică, care vine gata formată din silvostepa nord-pontică. Menționăm că atunci cînd (asemenea altor cercetători) am identificat grupul scitic din Transilvania cu agatirșii, am făcut următoarea precizare: „...Acceptată sau nu, această nominalizare nu schimbă esența scitică a grupului, așa cum rezultă ea din studiul vestigiilor arheologice” (vezi *Sciții agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 139 și 173.

⁶⁴ A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 404 și în *Istros*, II—III, 1981—1983, p. 137. Dacă așa stau lucrurile (după opinia menționată) cu reperele grecești din nordul Pontului, apare în mod firesc întrebarea: care sînt acele repere (grecești) sigure și numeroase, pe baza cărora fosta fază II B de la Ferigile să fie considerată ulterior faza a I-a și datată cu aproape 200 de ani mai devreme?

⁶⁵ *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*, sub redacția Makkai László, Mócsy András, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1986.

Referitor la cultura Wietenberg, la p. 24—25 ale volumului amintit se afirmă că la sfârșitul sec. XV î.e.n. o populație de păstori din Europa Centrală, cu morminte tumulare, slăbește și duce la retragerea purtătorilor culturii Wietenberg spre nord (pe Someș și Ucraina Subcarpatică). Din această teză rezultă deci faptul că cultura Wietenberg își încetează evoluția în Transilvania, în bronzul dezvoltat, iar purtătorii ei migrează spre nord, până în Ucraina Subcarpatică.

Chiar la începutul studiului nostru am amintit că cercetarea necropolei de la Dumbrăvița, situată în centrul Transilvaniei (jud. Bistrița-Năsăud; vezi n. 2), a pus în evidență, în mod absolut cert, existența unei faze timpurii a culturii Wietenberg (ulterioară fazei Wietenberg III, avută probabil în vedere în volumul amintit). Deoarece autorul care a redactat partea despre cultura Wietenberg nu a ținut cont de această descoperire (deși studiul asupra ei este menționat în lista bibliografică de la p. 550, rândurile 2—3), menționăm că în ceramica Wietenberg de la Dumbrăvița se prefigurează unele elemente (canelura, culoarea neagră) care, ulterior și într-o formă evoluată, devin caracteristice ceramicii hallstattiene. Necropola de la Dumbrăvița pune deci în evidență evoluția culturii Wietenberg pe teritoriul Transilvaniei (adică în aria ei clasică) și în epoca timpurie a bronzului (Br.D). Spre această concluzie duc și alte descoperiri Wietenberg timpurii, spre exemplu cele din sud-vestul Transilvaniei⁶⁶ (precum și asocierea unor materiale Wietenberg cu materiale Noua, în descoperiri demult cunoscute pentru a mai fi necesar să le amintim și aici). De altfel, pentru evoluția culturii Wietenberg, cel puțin pe o anumită secvență a bronzului timpuriu, se pronunță și cercetători străini care au avut în vedere această cultură⁶⁷. Teza încetării culturii Wietenberg în Transilvania în sec. XIV î.e.n. se dovedește deci neîntemeiată, ea fiind infirmată de cercetările arheologice de mulți ani publicate.

Cit privește teza referitoare la migrarea (retragerea) spre nord a culturii Wietenberg, și ea se dovedește tot atât de nefondată. În acest sens, cercetările arheologice de la Oarța de Jos (jud. Maramureș), unde C. Kacsó a identificat un nivel Wietenberg II, poste care se afla un nivel Suciului⁶⁸, indică, dimpotrivă, că în bronzul mijlociu, presiunea purtătorilor culturii Suciului a determinat o oarecare repliere (spre sud) a limitei nordice a culturii Wietenberg și în nici un caz migrarea acestei culturi spre nord (pe baza singurului ciob Wietenberg aflat la Diakovo nu credem că se poate construi ipoteza migrației în Ucraina Subcarpatică a culturii Wietenberg). De altfel, faptul că în afara limitei clasice a culturii Wietenberg au apărut până acum numai materiale sporadice caracteristice acestei culturi (și nu așezări sau cimitire) dovedește că ele ajung prin schimb sau influență culturală⁶⁹ și nu printr-o schimbare a ariei de locuire a culturii Wietenberg. Cit privește motivul migrației Wietenberg, pus pe seama infiltrării elementelor tumulare, el este de asemenea ne-

⁶⁶ I. Andrițoiu, în *SCIIVA*, 32, 1981, 4, p. 558—559.

⁶⁷ A. Hochstetter, în *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, B₁, Berlin, 1942, p. 110, 114.

⁶⁸ C. Kacsó, în *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 357, nr. 90 (cronica descoperirilor arheologice).

⁶⁹ N. Chidioșan, în *Crisia*, IV, 1974, p. 153—170.

fondat, pentru că, în realitate, elementele tumulare se manifestă cu totul sporadic în Transilvania intracarpatică⁷⁰. În fine, pentru aserțiunea de la pagina 23, unde se afirmă că „stăpîni din sud, din Mikene“ ajung să diriguiască în Transilvania acelei epoci, lăsăm altora plăcerea de a căuta substratul „științific“ (să fi fost clădită această idee pe cele câteva spade de tip micenian și pe imitațiile lor aflate pe teritoriul României?).

Acum despre problemele primei epoci a fierului. Atestarea și cercetarea a numeroase așezări în Transilvania indică o evoluție viguroasă a Hallstattului local, în care elementele de tip Gáva par să fi avut un rol important. Unele din aceste așezări (spre exemplu cea de la Mediaș și mai ales aceea de la Teleac, jud. Alba), de mari dimensiuni, cu mai multe niveluri de locuire și puternic fortificate, dovedesc o evoluție neîntreruptă și îndelungată, pe parcursul mai multor secole (de ex. așezarea de la Teleac evoluează din sec. IX, pînă la începutul sec. VI î.e.n.⁷¹). Dacă, inițial, acest aspect al continuității în evoluția Hallstattului transilvan este în linii generale afirmat în lucrare (p. 28), cînd se menționează că, moștenind epoca bronzului local (inclusiv cultura Noua), cultura hallstattiană de tip Gáva din Transilvania poate fi atribuită strămoșilor daco-geților, în continuare (tot pe p. 28) se vorbește de o populație de călăreți asiatici care dizlocă populația autohtonă. Surprinde deci aici contradicția flagrantă dintre cele două afirmații, cu atît mai mult cu cît formularea total vagă nu permite nici cititorului avizat să-și dea seama la ce anume se referă pasajul respectiv, cînd postulează dizlocarea populației autohtone și pe ce dovezi arheologice se afirmă prezența acestor călăreți asiatici. În limitele acestei formulări putem deci doar presupune că afirmația respectivă se bazează pe puținele piese de harnașament de tip răsăritean prescitic (dar nu asiatic) cum sînt cele de la Cipău și Vetiș, pumnalul de la Pânade (jud. Alba) și cîteva săgeți prescitice⁷². Menționăm că nu a fost atestat pînă acum nici un mormînt care să poată fi atribuit cimrierienilor nord-pontici sau altor călăreți răsăriteni mai timpurii. Ca atare, nu vedem cum acest număr redus de piese poate constitui altceva decît dovada unor contacte, schimburi sau influențe culturale. Cel mult ele permit presupunerea unei eventuale incursiuni cimrieriene răsărite și trecătoare, adică fără urmări notabile pe plan etnic. A afirma deci, pe această bază documentară, că populația autohtonă din Transilvania a fost dizlocată și împinsă în alte zone de „călăreți asiatici“, reprezintă o teză cu totul forțată și nereală, mai ales în condițiile în care foarte numeroasele așezări dovedesc evoluția culturii locale pe întreaga perioadă a primei epoci a fierului. Din cele afirmate (la p. 28) transpare clar faptul că ideea fixă a migrațiilor (pusă și pe seamă unor călăreți asiatici), care dizlocă totdeauna populația locală din Transilvania, constituie o adevărată obsesie de care autorul capito-

⁷⁰ Vezi T. Soroceanu, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 58 și n. 41; lucrarea este amintită în lista bibliografică, dar nu se ține cont de concluziile ei.

⁷¹ K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 356—357; V. Vasiliu în *ActaMN*, XX, 1983, p. 51—52; V. Vasiliu, I. Al. Aldea, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 49—62.

⁷² Cf. V. Vasiliu, în *Dacia*, XXII, 1978, p. 372—374; A. Stoia, în *SCIVA*, 31, 1980, 1, p. 77—90; A. László, în *ArchMold*, XI, 1987, p. 41—50.

lului despre prima epocă a fierului nu a putut scăpa. De altfel, nici nu este de mirare că teza dizlocării continue a autohtonilor (de alte populații, inclusiv de călăreți asiatici) se regăsește mereu în excursul asupra primei epoci a fierului, din moment ce în Cuvintul introductiv din primul volum se afirmă faptul că, tocmai această concepție a mișcărilor continue de populații stă la baza modului în care autorii lucrării menționate prezintă istoria Transilvaniei.

Cercetarea preistorică românească ia totdeauna în considerare migrațiile (atunci cînd dovezile arheologice le atestă), precum și consecințele lor. Pătrunderea, spre sfîrșitul mileniului III î.e.n., a populației estice cu morminte tumulare (cu ocră) și rolul ei în așa numitul proces de indo-europenizare sînt evidente. Componenta inițial răsăriteană (Sabatinovka) a culturii Noua nu este nici ea contestată. Infiltrarea, în Ha.D, a unui grup scitic în Transilvania este de asemenea afirmată, chiar dacă amănuntele privind cronologia sau nominalizarea acestui grup sînt adesea subiecte de controversă (o discuție în acest sens cuprinde și prezenta lucrare). Dar de aici și pînă la insinuarea că pe parcursul primei epoci a fierului în Transilvania totul este bulversat de migratori, iar populația locală este continuu dizlocată și nevoită să părăsească acest teritoriu, este o mare deosebire, iar ideea ca atare poate fi apreciată, în cel mai bun caz, ca o teorie fără acoperire în descoperirile arheologice.

Excursul asupra culturii Basarabi, bazat pe o serie de inexactități, contravine și el dovezilor arheologice. Cercetările privind această cultură fiind însă cunoscute, este inutilă o discuție detaliată aici⁷³. Se cuvine a fi totuși remarcat faptul că și la tratarea culturii Basarabi (p. 28) stă la bază, din nou, aceeași temă a „schimbării în structura populației, ... locuitorii din Transilvania migrînd la sud de Carpați (?), iar locul lor e luat de populația venită din sud și sud-vest“. Cum o arată însă cercetările, asemenea altor zone ale României și în Transilvania cultura Basarabi se grefează pe fondul hallstattian anterior. De exemplu, în așezarea fortificată de la Teleac, care își începe existența în sec. IX î.e.n., adică cu mult înainte, ceramica Basarabi apare sporadic în ultimul nivel, fără să se constate vreo modificare în evoluția așezării⁷⁴. De altfel, cum indică descoperirile de pînă acum, cultura Basarabi nu a depășit decît sporadic, spre nord, valea Mureșului⁷⁵. Afirmatia (de la p. 28) că populația din Transilvania a migrat spre sud, iar locul ei este luat de populația venită din sud și sud-vest, este contrară deci tabloului istoric indicat de descoperiri.

În fine, cîteva reflecții se cuvin și asupra modului în care este tratat (la p. 29—31) grupul scito-iranian pătruns în Transilvania, din nordul Pontului, la începutul sec. VI î.e.n. Mai întîi e de remarcat faptul că autorului acestor pagini nu îi este întrutotul clară deosebirea dintre materialele mai vechi și cele scitice. Or, identificarea și individualizarea grupului scitic pătruns în Transilvania se bazează tocmai pe caracterul

⁷³ A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 105—132; M. Gumă, în *Banatica*, VII, 1984, p. 65—138 cu întreaga discuție și bibliografie.

⁷⁴ V. Vasiliev, I. Al. Aldea, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 53.

⁷⁵ Vezi V. Vasiliev, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 52 și n. 106; A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXX, 1986, p. 49 și urm., fig. 19.

său distinct (fără precedent în cultura locală) sub raportul inventarului, ritului și ritualului funerar. Sînt confundate de asemenea (p. 29) pumnalele de tip akinakes, caracteristice sciților, cu pumnalele de tip illiric descoperite în necropola de la Balta Verde (sau Basarabi ș.a.). Dar, cine se încumetă să scrie despre sciții din Transilvania (sau despre prima epocă a fierului în general) este necesar să știe, cel puțin, să facă distincția dintre pumnalele akinakes de tip scitic (fie și cele de la Mirăslău și Benic, citate la p. 29) și acelea de la Balta Verde, care sînt de alt tip și de altă origine.

După cum se știe, cercetarea necropolei de la Szentes-Vekerzug a pus în evidență (cel puțin sub raportul culturii materiale) un orizont scitoid în Cimpia Tisei, orizont care își începe evoluția în a doua jumătate sau, poate, chiar spre sfîrșitul sec. VI î.e.n. (fapt relevat și de M. Párducz, autorul cercetărilor de la Szentes-Vekerzug)⁷⁶. Orizontului de tip Szentes-Vekerzug din Cimpia Tisei îi este caracteristic biritualismul (adică atît înhumarea cît și incinerarea), existînd morminte cu cai (precum și înmormîntări de cai). Inventarul de caracter scitic (inclusiv tipurile de săgeți) se încadrează în faza clasică și nu în faza timpurie (arhaică), fapt susținut și de ridicatul procentaj al ceramicii lucrate la roată. De altfel și analiza cea mai recentă a grupului Szentes-Vekerzug confirmă datarea lui între sfîrșitul sec. VI și mijlocul secolului IV î.e.n.⁷⁷. Spre deosebire de grupa Szentes-Vekerzug, grupul scitic din Transilvania se caracterizează prin ritul înhumății evasi exclusive, iar inventarul, în marea lui majoritate, ține de faza veche, arhaică a culturii scitice, lipsind de asemenea ceramica lucrată la roată. Pe baza acestui inventar și a analogiilor nord-pontice, grupul scitic din Transilvania se datează în perioada cuprinsă între începutul sec. VI și prima jumătate a sec. V î.e.n.⁷⁸. Subliniem că nici o piesă din inventarul scitic din Transilvania nu permite fixarea limitei sale finale după mijlocul sec. V î.e.n. Deosebirea dintre grupul scitic din Transilvania și grupa Szentes-Vekerzug, inclusiv sub raport cronologic (recunoscută obiectiv și de M. Párducz; vezi nota 76), marchează deci nu numai diferențierea clară de nuanță dintre ele, dar și faptul că grupa Szentes-Vekerzug nu a pătruns în Cimpia Tisei prin Transilvania (de altfel în Transilvania nu a apărut pînă acum vreodată o operire identică grupei Szentes-Vekerzug).

În această situație, la p. 550 din lista bibliografică mi se impută „datarea greșită“ a descoperirilor scitice din Transilvania. Într-o lucrare, fie ea și de sinteză, cînd se face o afirmație de acest fel este necesar, dacă nu motivarea ei, cel puțin aprecierea modului în care am greșit (am datat prea timpuriu sau prea tîrziu?). Cum însă, pentru data-

⁷⁶ M. Párducz, în *ActaArchHung*, IV, 1—4, 1954, p. 25 și urm., mai ales p. 73, unde se menționează „coloritul arhaic“ al grupei din Transilvania în comparație cu orizontul Szentes-Vekerzug din Cimpia Tisei.

⁷⁷ Vezi J. Chochorowski, *Die Vekerzug-Kultur*, Warszawa—Kraków, 1985, mai ales p. 128—130. Autorul menționat se indoiește de originea sud-dunăreană a acestui grup (origine afirmată de M. Dusek), inclînînd spre originea sa iranică (vezi *op. cit.*, p. 149 și urm.), idee pe care am schițat-o asemănător și noi (vezi V. Vasiliev, *Sciții agatirși pe teritoriul României*, 1980, p. 138; n. 731).

⁷⁸ V. Vasiliev, *Sciții agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 9 și urm., mai ales 125—133.

rea grupului scitic din Transilvania ne-am bazat pe analiza tuturor aspectelor, iar această analiză lipsește cu desăvîrșire în volumul discutat, rămînem, firește, la părerea noastră (pînă cînd o lucrare maghiară de specialitate va dovedi convingător în ce fel am greșit). Citind însă mai departe, găsim la p. 30 afirmația că „spre sfîrșitul sec. IV î.e.n. scitii agatirși din Transilvania fug de celți, înapoi la nordul Pontului“ (adică tocmai în epoca în care scitii nord-pontici, conduși de Atheas, migrează la Dunărea de Jos sub presiunea sarmată!). „Transilvania astfel depopulată (se spune la aceeași pagină) ajunge acum sub celți, care-și căuta o patrie“ (sic!). Iată deci unde am „greșit“: dacă scitii din Transilvania își încheiau existența pe la mijlocul sec. V î.e.n., autorii volumului erau privați de posibilitatea de a marca, încă o dată, dizlocarea unei populații din Transilvania de o altă populație, și, deci, de a insinua și prin acest caz că Transilvania este o terra în care, din totdeauna, totul a fost dizlocat și nimic și nimeni n-a putut prinde aici rădăcini (pînă la venirea ungurilor desigur!). Notăm că grupul Szentes-Vekerzug (care realmente a evoluat în Cîmpia maghiară pînă la venirea celților) nu este expedit înapoi, în zona sa de origine.

Se întîmplă uneori ca, analizînd din afară și detașat materialele arheologice, cite un arheolog străin să reușească să surprindă mai ușor cursul unor fenomene istorice. Există însă și pericolul ca, necunoscînd în detaliu toate aspectele, să omită sau să nu înțeleagă exact unele fenomene (chiar dacă este obiectiv). Se pare că, fără să îndeplinească prima condiție, autorul capitolului despre prima epocă a fierului transilvan (din volumul amintit) n-a putut evita nici riscurile unei insuficiente cunoașteri a problemelor pe care le-a prezentat. Desigur, nu numărul redus de pagini dedicate primei epoci a fierului din Transilvania l-am avut în vedere. În definitiv, fiecare autor este liber să decidă extensia capitolului pe care-l tratează. Dar fiind vorba de un volum care se vrea a fi de sinteză, exista obligația efortului de a cuprinde și interpreta corect mărturiile arheologice. Or, în ceea ce privește prima epocă a fierului, *Erdély története*, la care ne-am referit, nu a reușit să atingă acest deziderat.

QUELQUES PROBLÈMES CONCERNANT LA CHRONOLOGIE DU PREMIER ÂGE DU FER DANS LA ROUMANIE (II)

Résumé

Le présent ouvrage (continuant l'étude publié dans *ActaMN*, XX, 1983, p. 33—57) traite des problèmes de chronologie concernant la période finale de l'époque de bronze et le premier âge du fer dans la Roumanie. En discutant la chronologie de la culture Babadag et aussi de quelques groupes hallstattiens de Moldavie (Grănicești, Corlăteni, Cozia—Brad), l'auteur soutenant que la dite culture et les groupes mentionnés doivent être datés plus tard qu'on apprécie dans de certains ouvrages récents.

Egalement, ont fait des objections à propos des datations plus reculées proposées récemment pour la nécropole de Ferigile. En fin on discute quelques opinions (exprimées en *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*, Budapest, 1986) sur le premier âge du fer en Transylvanie. L'ouvrage a paru intégralement en français dans *Apulum*, 25, 1988, p. 83—102.